

NA TROPIE POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

ZESPÓŁ DEPARTAMENTU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ZA GRANICĄ I STRAT WOJENNYCH MINISTERSTWA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Dobrze ten schował, kto schował w pamięci.

Dante Alighieri

Trudno jednym zdaniem zdefiniować polskie dziedzictwo kulturowe za granicą lub wymienić wszystkie jego aspekty – od historycznych, przez naukowe, artystyczne, po symboliczne. Niezależnie jednak od tego, jak to pojęcie rozumiemy, dbanie o spuściznę kulturową byłoby niemożliwe, a na pewno znacznie trudniejsze, bez celowych i ukierunkowanych działań poszczególnych instytucji. Zadanie to realizowane jest m.in. przez Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych, jednostkę funkcjonującą w ramach Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Departament działa wszędzie tam, gdzie znajdują się polskie ślady: zabytki, dzieła sztuki czy mogiły. Współpracując z wieloma instytucjami w kraju i poza nim, pracownicy jednostki systematycznie gromadzą informacje dotyczące polskiego dziedzictwa kulturowego, prowadzą badania, projekty i szkolenia z nim związane, poszukują utraconych dzieł sztuki, upamiętniają wybitne osoby i zdarzenia historyczne. Dbają o świadectwa polskiej historii i kultury nie tylko dla obecnych, lecz także dla przyszłych pokoleń. W prezentowanym artykule chcielibyśmy skrótowo przybliżyć pracę i zadania Departamentu.

DEPARTAMENT DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ZA GRANICĄ I STRAT WOJENNYCH

Początki Departamentu sięgają 1990 r., gdy w strukturach ówczesnego Ministerstwa Kultury i Sztuki utworzono Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. Ta wyspecjalizowana komórka podlegała zmianom i restrukturyzacji, by w 2016 r. przyjąć nazwę Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych. Wtedy też precyzyjnie określono obszary jej działalności. Wśród nich znalazły się: opieka nad miejscami pamięci narodowej i nad polskim dziedzictwem kulturowym za granicą oraz restytucja dóbr kultury. To ostatnie zadanie, od lat należące do priorytetów resortu, dotyczy nie tylko obiektów utraconych podczas II wojny światowej, lecz także skradzionych bądź zaginionych już współcześnie.

Departament, którym kieruje dyrektor, przy wsparciu zastępcy oraz naczelników, składa się z Wydziału ds. Restytucji Dóbr Kultury, Wydziału ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, Wydziału ds. Miejsc Pamięci Narodowej za Granicą oraz Wydziału Finansowego. W Departamencie pracuje niespełna 30 specjalistów z wielu dziedzin. Są to prawnicy, historycy sztuki, archeolodzy i historycy. W zespole są także politolog, etnograf i konserwator zabytków. Wszyscy działają z wielką pasją i poczuciem misji, łącząc funkcje eksperta i urzędnika. Śmiało można pokusić się o stwierdzenie, że Departament funkcjonuje na pograniczu instytucji kultury i urzędu.

WYDZIAŁ DS. RESTYTUCJI DÓBR KULTURY

Historie, które odkrywają pracownicy Wydziału ds. Restytucji Dóbr Kultury (wcześniej jednostka ta nazywała się Wydziałem Strat Wojennych), często mogłyby się stać tematem sensacyjnych powieści lub filmów. Realia codziennej pracy to jednak żmudne przeszukiwanie serwisów aukcyjnych, trwające miesiącami kwerendy, a także niełatwe, wymagające dużej dyplomacji, dyskrecji i cierpliwości negocjacje. Zajmuje się tym kiluosobowy zespół, którego umiejętności, doświadczenie i wiedza pozwalają na eksplorowanie dwóch niezwykle ważnych dla polskiego dziedzictwa kulturowego obszarów: strat wojennych oraz dóbr kultury utraconych współcześnie.

Pierwszy odzyskany zabytek archeologiczny – lekyt ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Fot. Danuta Matloch

Pod pojęciem polskich strat wojennych rozumie się ruchome dobra kultury utracone w wyniku II wojny światowej z terenu Polski w granicach po 1945 roku. Prowadzona po wojnie rewindykacja, której celem było odzyskanie zagrabionego dziedzictwa kulturowego, zakończyła się w latach 50. XX w. wraz z rozwiązaniem Biura Rewindykacji i Odszkodowań. Od tego czasu aż do początku lat 90. XX w. zagadnienia związane z restytucją

dzieł sztuki nie były częścią oficjalnej polityki państwa. Dopiero zmiany ustrojowe przyczyniły się do utworzenia w 1991 r. wspomnianego wcześniej Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą. Wznowiono wówczas gromadzenie dokumentacji dotyczącej utraconych obiektów, opierając się na literaturze specjalistycznej, archiwaliach i weryfikacji katalogów strat wojennych opracowanych w latach 40. XX w. przez Biuro Rewindykacji i Odszkodowań. Prace te stały się podstawą utworzenia w 1992 r. bazy strat wojennych, która jest jedynym takim ogólnopolskim rejestrem. Choć nie jest ona ustawowo umocowaną bazą, to odgrywa rolę jednego

z istotnych narzędzi wykorzystywanych przez Wydział. Baza składa się z 23 działów obejmujących m.in. malarstwo, rzeźbę, grafikę, meble, tkaniny, porcelanę, szkło, złotnictwo, militaria, zbiory numizmatyczne i archeologiczne. Ma ona obecnie postać elektroniczną i stanowi zbiór otwarty – aktualnie zawiera ponad 63 000 rekordów i jest stale uzupełniana dzięki kwerendom archiwalnym. Należy jednak podkreślić, że brak odnotowanego obiektu w bazie nie przesądza o tym, że nie może on być uznany za stratę wojenną lub że nie został skradziony. Warto też dodać, że każdy, kto posiada jakąkolwiek wiedzę o stracie wojennej, może zgłosić taką informację do rejestru.

Innym ważnym zadaniem Wydziału jest odzyskiwanie dóbr kultury utraconych współcześnie, czyli zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem. Jednostka buduje jedyną w Polsce bazę danych gromadzącą informacje o takich obiektach z kolekcji muzealnych, kościelnych i prywatnych. Baza ta funkcjonuje na podstawie art. 23 *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (do sierpnia 2018 r. prowadzenie wykazu leżało w kompetencji Narodowego Instytutu Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów). W bazie znajdują się informacje o prawie 10 000 skradzionych bądź zaginionych obiektów z takich dziedzin, jak malarstwo, rzeźba, kartografia, złotnictwo, numizmatyka czy militaria. Straty zabytków i dzieł sztuki zgłaszane są Wydziałowi przez Policję, Straż Graniczną, wojewódzkich konserwatorów zabytków, Krajową Administrację Skarbową, dyrektorów muzeów i dyrektorów bibliotek. Wykaz umożliwia sprawdzenie, czy obiekt nie jest poszukiwany. Podobnie jak w przypadku bazy strat wojennych, brak obiektu w wykazie nie dowodzi legalności jego pochodzenia.

Obie wspomniane bazy są dostępne w Internecie. Baza strat wojennych, udostępniona na stronie www.dzielautracone.gov.pl, zawiera jedynie 10% zarejestrowanych rekordów oraz podstawowe informacje o obiektach. Pełna wersja krajowego wykazu jest dostępna dla zarejestrowanych użytkowników na stronie www.skradzionezabytki.pl.

W swojej pracy Wydział posługuje się także unijnym systemem wymiany informacji IMI (*Internal Market Information System*)¹. Wykorzystuje się go przy międzynarodowej wymianie informacji mającej na celu zidentyfikowanie posiadacza dóbr kultury, wszczęcie procedury zwrotu czy poszukiwania i udzielanie informacji na temat obiektów skradzionych lub wyprowadzonych niezgodnie z prawem z terytorium państwa członkowskiego. Polska, dzięki intensywnej pracy Wydziału, jest jednym z krajów najaktywniej wykorzystujących system IMI. Od początku 2019 r. wysłano do wszystkich państw UE ponad 100 powiadomień o utracie dóbr kultury².

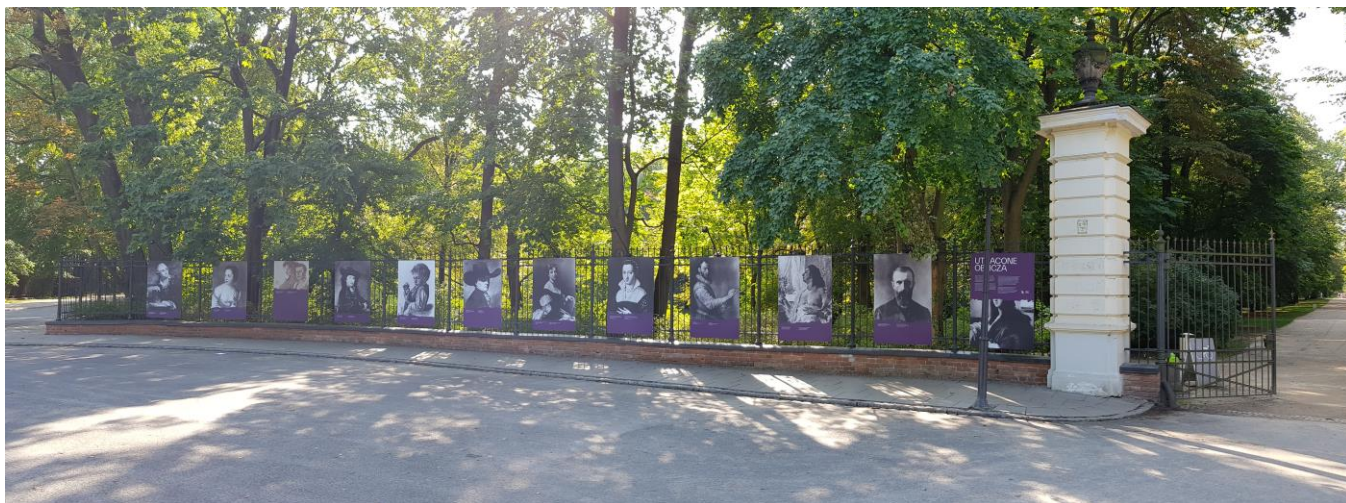
1 Zob. D. Wada, *Internal Market Information System – funkcjonowanie system w Polsce na przykładzie modułu w zakresie zwrotu dóbr kultury*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2020, 1(98)–2(99).

2 Zob. M. Zając, *Program Badanie polskich strat wojennych – wsparcie MKiDN dla muzeów i nie tylko*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2020, 1(98)–2(99).

Działania restytucyjne

Pracownicy Wydziału służą pomocą organom ścigania, przedstawicielom Krajowej Administracji Skarbowej, muzealnikom i innym podmiotom weryfikującym informacje na temat poszukiwanych dóbr kultury. Brak materiałów źródłowych niejednokrotnie nie pozwala na potwierdzenie pochodzenia obiektu lub zrekonstruowanie jego historii. Potrzebna jest więc ciągła współpraca z muzeami i konserwatorami zabytków, a także weryfikacja listy eksponatów utraconych przez poszczególne instytucje oraz przekazywanie informacji o dziełach odnalezionych w magazynach. Nierzadko bowiem obiekt z bazy strat wojennych identyfikowany jest jako eksponat znajdujący się w muzealnym magazynie, a w gromadzonej dokumentacji znaleziona zostaje brakująca fotografia, dodatkowe dane identyfikacyjne bądź informacje o wywozie. W ramach ogłoszonego w 2016 r. programu *Badanie polskich strat wojennych* minister kultury i dziedzictwa narodowego wsparł finansowo instytucje kultury w samodzielnym badaniu strat poniesionych w wyniku II wojny światowej. Badania te umożliwiły pozyskanie niezwykle cennych zdjęć i wizerunków obiektów, a bazę strat wojennych uzupełniono o nowe karty.

Poszukiwanie dzieł sztuki realizowane jest przede wszystkim poprzez codzienny monitoring internetowych transakcji na globalnym rynku dzieł sztuki. Ponadto systemy i narzędzia wizualnej identyfikacji pozwalają na odnajdywanie w najgłębszych zakamarkach Internetu coraz większej liczby utraconych obiektów, które rozsiane są po całym świecie. Nowoczesne metody poszukiwania dzieł sztuki zakładają angażowanie w ten proces zarówno specjalistów, jak i laików. Realizowane od lat liczne projekty informacyjne i edukacyjne, np. wystawy plenerowe, coroczne kalendarze z wizerunkami strat wojennych czy pokazy filmów w ramach Muzeum Utraconego, przyczyniły się do podniesienia świadomości i wrażliwości społecznej na kwestię strat wojennych. Wymiernym efektem tych działań jest coraz częstsze informowanie Wydziału o odnalezieniu utraconych obiektów w prywatnych kolekcjach

Wystawa plenerowa Utracone oblicza prezentowana na ogrodzeniu Łazienek Królewskich, wrzesień 2019. Fot. T. Śliwiński

lub w miejscach niedostępnych osobom postronnym. Wiele takich informacji pochodzi właśnie od stałych, zewnętrznych współpracowników: badaczy, historyków sztuki i pasjonatów.

Sukcesy i wyzwania

Narzędzia prawne do skutecznej współpracy z organami ścigania daje również *Ustawa o restytucji narodowych dóbr kultury* z 2017 roku. Wskazuje ona, kto, w jaki sposób i w jakich przypadkach powinien działać. Czynności podejmowane przez funkcjonariuszy Policji we współpracy z Wydziałem ds. Restytucji Dóbr Kultury umożliwiły odnalezienie wielu dzieł sztuki. W ostatnich latach były to np.: *Zima w małym miasteczku* Maksymiliana Gierymskiego, *Portret prezydenta Ignacego Mościckiego* pędzla Kazimierza Pochwalskiego lub *Martwa natura (ananas i banany)* Józefa Pankiewicza. Efektem współpracy z agentami FBI było choćby odzyskanie miniatury *Autoportret* Lizinki de Mirbel i obrazu *Ulica wraz z ruiną zamku* Roberta Śliwińskiego³. Oba obiekty pochodziły z kolekcji dzisiejszego Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Z kolei amerykańska służba śledcza Homeland Security Investigations (HSI) odnalazła i zabezpieczyła w 2016 r. w Los Angeles obraz *Portret damy* Melchiora Geldorpa, zrabowany w czasie II wojny światowej z Muzeum Narodowego w Warszawie. Wcześniej, na prośbę polskiego resortu kultury, HSI zabezpieczyło obrazy Juliana Fałata *Nagonka na polowaniu w Nieświeżu* i *Przed polowaniem w Rytwianach*⁴.

Czasem nie ma jednak możliwości dokonania restytucji z pomocą polskich i zagranicznych organów ścigania. Kluczem jest wówczas łączenie różnych metod negocjacyjnych, wykorzystywanie wielu narzędzi prawnych i dyplomatycznych oraz ciągłe poszukiwanie nowych możliwości odzyskiwania strat wojennych. Restytucja to proces żmudny i obciążony dużym ryzykiem niepowodzenia. Tak naprawdę najbardziej wymagający etap pracy Wydziału rozpoczyna się w momencie odnalezienia zabytku. W przeważającej liczbie przypadków na podstawie zgromadzonej dokumentacji sporządzany jest wniosek restytucyjny, w którym należy jednoznacznie wskazać proveniencję obiektu, opisać okoliczności jego utraty, a przede wszystkim dowieść prawa własności. Wniosek restytucyjny obejmuje od kilkudziesięciu do nawet kilkuset stron i zawiera wszelkie materiały archiwalne i bibliograficzne dotyczące przedmiotowego zabytku. Pracę Wydziału w tym zakresie wspierają historycy sztuki i konserwatorzy zabytków, którzy dokonują oględzin obiektu.

3 Zob. A. Modzolewska, *Odzyskane dzięki FBI*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2018, 1(90)–2(91).

4 Zob. K. Chabowska, *Skradzione, wywiezione... odzyskane*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2011, 2(69).

Dzięki działalności Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego od 2008 r. odzyskano ponad 500 pojedynczych dzieł sztuki, w tym 28 obrazów, retabulum ołtarzowe i predellę, rzeźbę, trzy rękopisy i starodruki, jedną grafikę, pięć przedmiotów rzemiosła artystycznego, zabytek archeologiczny i 461 obiektów etnograficznych. Z najcenniejszych dzieł, które w tym czasie wróciły do kraju, należy wymienić obrazy: *Żydówkę z pomarańczami* Aleksandra

Odsłonięcie restytuowanej rzeźby *Diana* Jeana-Antoine'a Houdona w Łazienkach Królewskich. Fot. Danuta Matloch

Gieryskiego⁵, *Murzynkę* Anny Bilińskiej-Bohdanowiczowej⁶, *Schody pałacowe* Francesco Guardiego⁷, rzeźbę *Diana* Jeana-Antoine'a Houdona⁸ oraz średniowieczny ołtarz *Pietas Domini*. Innym przykładem jest zwrot przez niemieckie placówki do łódzkiego Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego kolekcji etnograficznej liczącej kilkaset zabytkowych obiektów⁹. Obecnie Wydział ds. Restytucji Dóbr Kultury prowadzi 80 postępowań w kraju i za granicą, m.in. na terenie Niemiec, Wielkiej Brytanii, Szwecji, Austrii i Stanów Zjednoczonych. Nieustannie podejmujemy działania, by utracone dzieła sztuki odnaleźć i przywrócić macierzystym zbiorom. Cieszy każdy sukces restytucyjny, gdyż w środowisku międzynarodowym zdarzają się one niezwykle rzadko.

WYDZIAŁ DS. POLSKIEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ZA GRANICĄ

W kontekście realizacji celów zagranicznej polityki kulturalnej Polski ochrona jej dziedzictwa kulturowego to ważny obszar działania Departamentu i całego resortu. Bezprecedensowym projektem ministerstwa w tym zakresie jest wsparcie finansowe dla polskich instytucji emigracyjnych. W planach Departamentu jest także stworzenie strategii ochrony polskiej spuścizny kulturowej poza granicami kraju. Przygotowanie takiego dokumentu jest procesem długofalowym i będzie wymagało współpracy resortu z wieloma jednostkami i instytucjami. Potrzeba ochrony polskiego dziedzictwa poza Polską była przesłanką decyzji ministra kultury i dziedzictwa narodowego o powołaniu pod koniec 2017 r. Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA. Utworzenie tej

5 Zob. E. Rogowska, *Żydówka z pomarańczami*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2011, 3(68).

6 Zob. R. Higersberger, *Piękna, skradziona, odzyskana*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2012, 2(71).

7 Zob. M. Kuhnke, *16 lat starań*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2014, 1(78)-2(79).

8 Zob. K. Zielińska, *Wiktoria wiedeńska, czyli powrót marmurowej boginii*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2015, 3(84)-4(85).

9 Zob. J. Borucka-Piech, *Utracona –Odzyskana. Przedwojenna kolekcja pozaeuropejska Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2018, 1(90)-2(91).

instytucji kultury wzbogaciło wachlarz instrumentów dedykowanych omawianej problematyce. Do zadań Instytutu należy realizacja projektów konserwatorskich, naukowo-badawczych, edukacyjnych i popularyzatorskich, a jednym z dwóch zasadniczych obszarów jego zainteresowania jest dziedzictwo kulturowe na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej Polskiej¹⁰. Od 2020 r. Instytut przejął koordynację projektów finansowanych w ramach programu ministra kultury i dziedzictwa narodowego *Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą*. Instrument ten, mający charakter konkursu grantowego, umożliwia od 2006 r. dofinansowywanie wielu inicjatyw związanych z polską spuścizną kulturową poza krajem, m.in. prac konserwatorskich i remontowych w obiektach znajdujących się poza granicami Polski, projektów inwentaryzacyjnych i dokumentacyjnych, badań naukowych i popularyzatorskich.

Wydział ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą ściśle współdziała z Instytutem POLONIKA, sprawując także bezpośredni nadzór nad jego działalnością. Koncentruje się na koordynacji projektów strategicznych, gdzie wymagane są decyzje na szczeblu politycznym i na mniejszych projektach (jak np. realizacja tablic poświęconych wybitnym postaciom polskiej kultury czy konserwacja zabytków ruchomych). Wydział we współpracy z Ministerstwem Spraw Zagranicznych monitoruje sytuację w państwach, w których istnieje różnorodne, znaczące dla kultury polskiej dziedzictwo oraz udziela merytorycznego wsparcia działaniom dyplomacji na rzecz ochrony polskiej spuścizny poza granicami kraju. Swoje zadania Wydział realizuje we współpracy z licznymi krajowymi i zagranicznymi instytucjami. W przypadku archiwaliów jest to np. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w Warszawie czy Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu. W przypadku zbiorów bibliotecznych i muzealnych należy wskazać Bibliotekę Narodową w Warszawie, Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie, Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów w Warszawie oraz liczne muzea. Współpraca ta obejmuje również placówki naukowo-badawcze i uczelnie wyższe, a także MSZ wraz z jego siecią zagranicznych placówek dyplomatycznych i konsularnych oraz krajowe organizacje pozarządowe.

Współpraca z instytucjami emigracyjnymi

Jednym z bardzo istotnych aspektów działalności Wydziału ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą jest tworzenie warunków do efektywnej ochrony i popularyzacji spuścizny kulturowej, w tym zbiorów bibliotecznych, archiwalnych oraz muzealnych o dużej wartości dla polskiego dziedzictwa kulturowego, zgromadzonych przez instytucje znajdujące się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. Do tych instytucji należą organizacje emigracyjne i polonijne zlokalizowane na czterech kontynentach, w dziesięciu krajach, w znakomitej większości zrzeszone

10 Zob. D. Janiszewska-Jakubiak, *Instytut POLONIKA i ochrona polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2019, 1(94)-2(95).

w ramach Stałej Konferencji Muzeów, Archiwów i Bibliotek Polskich na Zachodzie (MAB), czyli nieformalnym stowarzyszeniu założonym w 1979 r. w Muzeum Polskim w szwajcarskim Rapperswilu. Organizacja ta stawia sobie za zadanie koordynację działalności instytucji członkowskich, a ich przedstawiciele spotykają się podczas corocznych zjazdów w celu wymiany doświadczeń, przedstawienia aktualnych problemów i wymiany doświadczeń. Od ponad 10 lat MKiDN dofinansowuje różnorakie projekty realizowane przez instytucje skupione w MAB, lecz także przez inne jednostki, które przynależą do zrzeszenia, np. Instytut Literacki Kultura w Maisons-Laffitte. Instytucje emigracyjne to skarbnice wiedzy o historii i kulturze Polski, ze wspaniałymi kolekcjami sztuki, archiwaliów i książek. Zbiory latami gromadzone pieczołowicie przez emigrantów są namacalnym świadectwem ich historycznej i bieżącej łączności z kulturą polską. Ta imponująca spuścizna jest efektem starań i zabiegów naszych rodaków dbających o to, by kulturowy dorobek polskich emigrantów nie uległ rozproszeniu lub zniszczeniu.

Współpraca na tym polu z organizacjami emigracyjnymi unaoczniała potrzebę stworzenia mechanizmu finansowego, który umożliwiłby systemowe stałe dotowanie bieżącej działalności tych placówek. Znowelizowanie przepisów *Ustawy o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej* umożliwiło ministrowi kultury i dziedzictwa narodowego dofinansowywanie działalności statutowej instytucji emigracyjnych i polonijnych, posiadających zbiory o szczególnym znaczeniu dla polskiego dziedzictwa narodowego i stanowiące nierozdzielalną część polskiej kultury. Departament przygotował dwa rozwiązania dotyczące tego, jak finansować podmioty zagraniczne.

Pierwsze związane jest z ministerialnym programem *Wspieranie Archiwów, Bibliotek i Muzeów poza Krajem*. Począwszy od 2020 r. podmioty zagraniczne dysponujące historycznymi kolekcjami i zbiorami dóbr kultury mogą w ramach tego mechanizmu ubiegać się o dofinansowanie bieżących kosztów związanych z prowadzoną działalnością. Długofalowym celem programu jest efektywne wzmocnienie ochrony oraz poprawa stanu zachowania dziedzictwa kulturowego znajdującego się poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej przy jednoczesnym upowszechnianiu wiedzy na temat tej spuścizny kulturowej. Rolą Wydziału jest zarządzanie programem, jego rozwijanie i dostosowywanie do bieżących potrzeb. W pierwszej edycji, w 2020 r., przyznano dofinansowanie 10 instytucjom w Wielkiej Brytanii, Francji, Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Program przyczyni się do poszerzenia wiedzy o zbiorach instytucji emigracyjnych, choćby w wyniku nawiązania bezpośrednich kontaktów, lecz także dzięki szerszej promocji tych zbiorów i ich popularyzacji, pozwoli również Departamentowi inicjować kolejne kroki mające na celu profesjonalizację działalności organizacji emigracyjnych i w efekcie zachowanie ich dorobku.

Drugie rozwiązanie to możliwość tworzenia wspólnych instytucji kultury w kraju i ich współprowadzenie przez ministerstwo, co stwarza perspektywę regularnego finansowania. Obecnie w Departamencie finalizowane są prace nad prawnym rozwiązaniem pozwalającym na objęcie Biblioteki Polskiej w Paryżu stałą i zinstytucjonalizowaną

opieką ministerialną właśnie na zasadzie współprowadzenia. Wcześniej dzięki środkom ministra zrealizowano wiele przedsięwzięć porządkujących zbiory tej najstarszej emigracyjnej polskiej ksiąźnicy.

Najważniejsze przedsięwzięcie ostatnich lat

Rzeźby Augusta Zamoyskiego Venus i Rhea w podcieniu Muzeum Narodowego w Warszawie tuż po przyjeździe do Polski, marzec 2019. Fot. Justyna Kowal

Najważniejszym przedsięwzięciem, a zarazem jednym z najbardziej interesujących projektów zrealizowanych w ostatnich latach przez Wydział ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, było sprowadzenie do kraju rzeźb Augusta Zamoyskiego (1893–1970), przechowywanych od śmierci rzeźbiarza na południu Francji w Oksytanii. W styczniu 2019 r. z udziałem przedstawicieli MKiDN, Muzeum Narodowego w Warszawie i Andrzeja Wata, historyka walczącego od lat 70. XX w. o sprowadzenie dorobku Zamoyskiego do Polski, w polskiej ambasadzie w Paryżu została podpisana umowa o zakupie rzeźb i praw autorskich do artystycznej spuścizny rzeźbiarza. Umowa, wynegocjowana przez Departament z pomocą pracowników Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie oraz Muzeum Narodowego w Warszawie, zakończyła się odkupieniem od spadkobierców 89 rzeźb,

oryginalnego warsztatu rzeźbiarskiego Zamoyskiego, kilku jego szkiców oraz praw do wszystkich dzieł artysty znajdujących się w polskich zbiorach publicznych. Rzeźby przywieziono do Warszawy specjalistycznymi ciężarówkami, w asyście policji i w błysku fleszy. Wszystkie wspomniane obiekty znalazły się w polskich zbiorach publicznych. W ten sposób zrealizowało się życiowe marzenie ich twórcy. Jeszcze w maju 2019 r. w Muzeum Narodowym w Warszawie otworzono prezentację konserwatorską *Zamoyski ocalony*. Kolejna odsłona wystawy miała miejsce siedem miesięcy później w Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie. Monograficzna ekspozycja *Zamoyski. Myśleć w kamieniu* prezentowała dorobek artystyczny rzeźbiarza w ujęciu chronologicznym, ukazując jego twórczość i życie spędzone m.in. w Jabłoni, Brazylii i we Francji. Bogate archiwum rzeźbiarza odkryło przed zwiedzającymi swoje tajemnice, w tym niezwykle interesujące filmy i zdjęcia obrazujące życie epoki.

Innym ważnym projektem zrealizowanym przy współpracy z Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza, było utworzenie Muzeum Witolda Gombrowicza we francuskim Vence, miejscowości, w której zmarł ten wybitny polski pisarz. Muzeum zostało otwarte we wrześniu 2017 r., a opiekę merytoryczną nad ekspozycją muzealną w Vence

sprawuje Muzeum Witolda Gombrowicza we Wsoli (oddział Muzeum Literatury w Warszawie). Ekspozycję zlokalizowano na drugim piętrze Willi Alexandrine, gdzie mieszczą się zdjęcia i informacje dotyczące ostatnich lat życia Gombrowicza (1964–1969), spędzonych właśnie w Vence. Niezwykle wrażenie robi półka z książkami pisarza. Poprzez zastosowanie w niej lustrzanego odbicia stworzono iluzję niekończącej się liczby dzieł. Na rok 2020 zostały zaplanowane liczne wydarzenia, m.in. spotkanie literackie *Witold Gombrowicz – przeciw poezji?* i prezentacje polskiego kina. Muzeum współpracuje również z Biblioteką Polską w Paryżu i tamtejszą Stacją Polskiej Akademii Nauk, przygotowując przedsięwzięcia promujące kulturę polską.

Vence (Francja) – fragment ekspozycji w Muzeum Gombrowicza. Fot. Agata Wrońska – Amicale Des Polonais Nice Côte d'Azur

Projekty i badania

Warto podkreślić, że Wydział ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, w ramach środków z ministerialnego programu *Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą* oraz z własnego budżetu, finansował również i nadal finansuje od lat wiele różnych projektów. Działania te stara się prowadzić nie tylko w państwach, w których dorobek Polaków jest powszechnie znany, lecz także w mniej oczywistych krajach, takich jak Chiny, Turcja, Gruzja, Indie lub Chile. Można tutaj wymienić choćby współfinansowany w poprzednich latach projekt interwencyjnych prac konserwatorskich przy efektownych malowidłach ściennych polskiego malarza Stefana Norblina, wykonanych w należących niegdyś do maharadzów budynkach New Palace w Morvi i Umaid Bhawan w Jodhpur w Indiach¹¹. Działania konserwatorskie, często o charakterze ratunkowym, polscy konserwatorzy prowadzą we współpracy z miejscowymi ekspertami. W kooperacji z ambasadą RP w Pekinie oraz stroną chińską Wydział planuje w przyszłości prace konserwatorskie przy polskich nagrobkach na cmentarzu Huangshan pod Harbinem. Polacy byli tam obecni pod koniec XIX w., pracując przy budowie Kolei Wschodniochińskiej. W ramach prac Wydziału realizowane są również projekty upamiętnienia wybitnych postaci i zdarzeń związanych z polskim dziedzictwem kulturowym za granicą. Jako przykład można wymienić planowaną we współpracy z urzędem marszałkowskim województwa kujawsko-pomorskiego budowę pomnika Władysława Raczkiewicza w mieście jego urodzenia, czyli w Kutaisi w Gruzji.

Wydział współpracuje także z zagranicznymi instytucjami posiadającymi w swoich zbiorach cenne kolekcje i obiekty związane z polskim dziedzictwem kulturowym. Działania jednostki obejmują również badanie dorobku

11 Zob. A. Kasprzak, *Nieplanowany powrót Stefana Norblina*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2013, 1(74)-4(77).

Polaków, który pozostaje poza granicami RP. W 2019 r. przeprowadzona została np. szczegółowa inwentaryzacja znajdującej się w Ankarze spuścizny po polskim polityku i dyplomacie, prywatnym sekretarzu Józefa Piłsudskiego, Michale Sokolnickim. W najbliższym czasie planowane jest z kolei przeprowadzenie badań nad dokumentami w językach polskim i łacińskim z Gruzńskiego Narodowego Centrum Rękopisów. Opracowane dzięki takim badaniom materiały często stanowią istotne uzupełnienie dokumentacji znajdującej się w polskich archiwach. Niektóre obiekty – nie tylko materiały archiwalne, lecz także te zagrożone rozproszaniem czy zniszczeniem – są sprowadzane do kraju i oddawane polskim archiwom czy muzeom. Warto również wspomnieć o przekazanej w ostatnich latach do Polski kolekcji zabytków z Muzeum Polskiego w Jerozolimie. Kolekcja, w skład której wchodziły m.in. numizmaty, archiwalia, tablice, znajdowała się pod opieką ks. Jabłonowskiego Pietruszki. W czasie II wojny światowej był on kapłanem rezerwy Wojska Polskiego, a od 1942 r., kiedy przybył do Jerozolimy, duszpasterzem i opiekunem Polaków na Bliskim Wschodzie (Irak, Syria, Jordania, Palestyna): cywili i wojskowych, w tym żołnierzy 2. Korpusu. Zbiór został przez księdza Pietruszkę uzupełniony, a zebrane przedmioty wystawione zostały w tzw. Muzeum Polskim, utworzonym przez niego w Jerozolimie w roku 1955. Przed przewiezieniem do Polski kolekcja znajdowała się w klasztorze Zgromadzenia Sióstr św. Elżbiety w Jerozolimie (Dom Pokoju na Górze Oliwnej). W 2016 r. archiwalia z kolekcji zostały przekazane do Archiwum Akt Nowych, dwie tablice do Muzeum Historii Polski, a numizmaty do oddziału Muzeum Narodowego w Krakowie – Muzeum im. Emeryka Hutten-Czapskiego.

Polskie dziedzictwo kulturowe na dawnych ziemiach wschodnich RP

Zadaniem niewykonalnym byłoby opisanie dziejów kultury polskiej bez uwzględnienia w nich choćby kolegiaty św. Wawrzyńca w Żółkwi, schulzowskiego Drohobycza, kościoła Bożego Ciała w Nieświeżu, Starego Zamku w Grodnie, Kaplicy Ostrobramskiej, Uniwersytetu Wileńskiego, zbiorów i kolekcji bibliotek, muzeów i archiwów Lwowa (m.in. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Galerii Miejskiej, Archiwum Krajowego Akt Grodzkich i Ziemskich) czy Wilna (np. Biblioteki im. Wróblewskich). Dwie z czterech najważniejszych polskich nekropolii narodowych (Cmentarz Łyczakowski we Lwowie i Cmentarz na Rossie w Wilnie) również znajdują się poza współczesnymi granicami Polski. Stąd też istotnym obszarem działania Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych jest ochrona dziedzictwa powstałego w wyniku wielusetletniej obecności etnosu polskiego na obszarach należących współcześnie do suwerennych sąsiadów Rzeczypospolitej: Białorusi, Litwy i Ukrainy, a częściowo również Łotwy i Mołdawii. Sformułowanie „polskie dziedzictwo kulturowe na historycznych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej” obejmuje zaś kilka zróżnicowanych kategorii dóbr kultury. Są to przede wszystkim różnorodne polonika, zgromadzone w archiwach, bibliotekach oraz kolekcjach muzeów za współczesną wschodnią granicą RP, a także

zabytki nieruchome (wraz z wyposażeniem) pozostałe za wschodnimi granicami, ukształtowanymi najpierw w latach 1918–1921, a później w okresie 1944–1945, 1951. Obejmuje on również liczne polskie *lieux de mémoire* rozsiane na Kresach Wschodnich.

Przełom polityczny 1989 r. w Polsce i krajach sąsiednich przyniósł prawne i faktyczne możliwości formułowania postulatów oraz realizacji projektów ochrony zabytków kultury polskiej czy z Polską związanych na obszarach jej historycznych ziem wschodnich. Współcześnie obiekty te są słusznie identyfikowane jako przynależne do wspólnego dziedzictwa Polski oraz jej wschodnich sąsiadów, a wysiłek ich dokumentacji, rewaloryzacji czy popularyzacji jest koordynowany z partnerami z tych krajów. Baza prawna umożliwiająca współpracę w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego z niektórymi państwami powstałymi po rozpadzie Związku Sowieckiego została wypracowana w latach 90. XX wieku. Umowy i porozumienia dwustronne zapewniają umocowanie komisjom bilateralnym stanowiącym zasadnicze fora współpracy z Białorusią (Polsko-Białoruska Komisja Konsultacyjna ds. Dziedzictwa Kulturowego), Litwą (Polsko-Litewska Grupa Ekspertów ds. Zachowania Dziedzictwa Kulturowego) i Ukrainą (Międzyrządowa Komisja Polsko-Ukraińska ds. ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny światowej). Ochrona spuścizny kulturowej dawnej Rzeczypospolitej z całą

Posiedzenie Polsko-Litewskiej Grupy Ekspertów do spraw Zachowania Dziedzictwa Kulturowego, Warszawa 24 października 2019. Fot. Danuta Matloch

pewnością charakteryzuje się znaczącym potencjałem rozwoju i może stanowić ważny element polskiej *soft power*. Istotnym utrudnieniem wciąż jednak pozostaje ścisłe powiązanie możliwości realizacji przedsięwzięć z tej sfery ze zróżnicowaną sytuacją społeczno-polityczną i gospodarczą w państwach wschodnioeuropejskich, na terytoriach których znajdują się obiekty wspólnego dziedzictwa.

WYDZIAŁ DS. MIEJSC PAMIĘCI NARODOWEJ ZA GRANICĄ

Monte Cassino (Włochy) – pomnik 3. Dywizji Strzelców Karpackich na wzgórzu 593, odnowiony w 2019 r. w ramach programu ministra Miejsc pamięci narodowej za granicą.
Fot. Fundacja „Silva Rerum Polonarum”

Od 2016 r. w skład struktury Departamentu wchodzi Wydział ds. Miejsc Pamięci Narodowej za Granicą. Jego głównym zadaniem jest sprawowanie opieki nad polskimi grobami, kwaterami i cmentarzami wojennymi rozszanymi na całym świecie. Wcześniej zadania z tego obszaru były realizowane przez Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Międzynarodową podstawę prawną w odniesieniu do godnego pochówku i ochrony grobu wojennego stanowi art. 4 *Konwencji genewskiej* z 27 lipca 1929 r. o polepszeniu losu chorych i rannych w armiach

czynnych, w którym znajduje się postanowienie: „Strony będą czuwały, aby przed pogrzebaniem albo spaleniem dokładnie zbadano zwłoki zabitych, jeżeli możliwe przez lekarza, celem stwierdzenia śmierci, ustalenia tożsamości i podania jej do wiadomości. Czuwać będą nadto, aby zabici byli pochowani z czią oraz tak, aby ich groby były ochraniane, aby mogły być zawsze odszukane”.

W Polsce kwestie grobów i cmentarzy wojennych regulują m.in. *Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych* z dnia 28 marca 1933 r., a także *Ustawa o muzeach* z dnia 21 listopada 1996 r., na mocy której minister kultury i dziedzictwa narodowego koordynuje i realizuje politykę państwa w zakresie miejsc pamięci narodowej. Dotyczy to w szczególności sprawowania opieki nad miejscami pamięci oraz trwałymi upamiętnieniami faktów, wydarzeń i postaci z nimi związanymi w kraju i za granicą. Wiąże się to również z dopełnianiem zobowiązań wynikających z umów międzynarodowych dotyczących miejsc pamięci narodowej, w tym grobów i cmentarzy wojennych. Rzeczpospolita Polska podpisała umowy dwustronne dotyczące grobów i cmentarzy wojennych z Białorusią, Kirgistanem, Niemcami, Rosją, Rumunią, Ukrainą, Uzbekistanem, Węgrami i Włochami.

Obszar działania i zadania

Groby Polaków – żołnierzy Wojska Polskiego i cywilnych ofiar wojen – rozsiane są niemal na wszystkich kontynentach i znajdują się w 53 krajach, nie licząc Polski. Większość z nich pochodzi z okresu II wojny światowej i są to groby poległych żołnierzy Wojska Polskiego, Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, AK-owców, jeńców wojennych, a także cywilów zesłanych w głąb ZSRR, obywateli polskich zabitych w masowych egzekucjach i pacyfikacjach, więźniów obozów koncentracyjnych i robotników przymusowych. Pozostałe to groby z lat 1914–

Horodziej-Użanka (Białoruś) – kwatera żołnierzy poległych w walkach 1920 r., odnowiona w 2019 r. w ramach programu ministra Miejsca pamięci narodowej za granicą. Fot. Teresa Zachara

1918 oraz wojny polsko-bolszewickiej. Nie sposób wymienić tutaj wszystkich miejsc, w których znajdują się polskie groby wojenne, warto jednak zaznaczyć, że oprócz Niemiec, Austrii, Białorusi, Ukrainy, Litwy, Holandii, Francji czy innych krajów europejskich, groby te są zlokalizowane m.in. w Tanzanii, Kanadzie, Nowej Zelandii i w Indiach.

Głównym zadaniem państwa polskiego w omawianym zakresie jest sprawowanie opieki nad poszczególnymi obiektami i utrzymanie ich w należytym stanie. Zadanie to realizowane jest poprzez prace porządkowe, konserwatorskie i remontowe. Obecnie MKiDN sprawuje stałą opiekę i nadzór nad 82 cmentarzami i kwaterami

Olmazor I (Uzbekistan) – cmentarz żołnierzy Armii gen. Andersa. Całoroczną opiekę nad nekropolią finansuje MKiDN. Fot. BUDMEX Barcice

wojennymi poza granicami kraju, wśród nich są cmentarze na Monte Cassino, w Bolonii i Loreto, polskie cmentarze wojenne w Uzbekistanie, Kirgistanie i Kazachstanie oraz cmentarze na Ukrainie, w Izraelu, Libanie i Iranie.

Istotną rolę w realizacji zadań Wydziału pełnią działania inwentaryzacyjne, podejmowane, by ocenić stan konkretnych miejsc oraz lokalizację polskich grobów wojennych nieuwzględnionych wcześniej w ewidencji. Prace te prowadzą zarówno pracownicy Wydziału, jak i inne podmioty w ramach ministerialnego programu *Miejsca pamięci narodowej za granicą*. Jednym z takich projektów była przeprowadzona w latach 2017–2019 inwentaryzacja na terenie Niemiec. Jej efektem jest choćby strona internetowa <http://polskiegroby.pl>, na której znajdują się zebrane szczegółowe informacje dotyczące polskich grobów i cmentarzy wojennych z przeszło 900 miejscowości z terenu Republiki Federalnej Niemiec. Ocena stanu poszczególnych miejsc pozwala podjąć odpowiednie działania, takie jak odbudowa, remont lub konserwacja. We wspomnianym okresie Wydział przeprowadził, bezpośrednio lub poprzez programy ministra, prace remontowo-budowlane na 54 cmentarzach i kwaterach wojennych za kwotę ponad 20 800 000 złotych. Warto wspomnieć o realizacji projektu remontów oraz rekonstrukcji na Białorusi polskich cmentarzy wojennych z wojny 1920 roku. W ramach tego projektu ukończono prace na 14 z ponad 30 zachowanych nekropoliach z tego okresu.

Problemem, który dotyczy znacznej liczby grobów wojennych, jest ich bezimiennność. Mimo upływu niemal 75 lat od zakończenia II wojny światowej wiele polskich rodzin do dziś poszukuje informacji na temat swoich bliskich, poległych lub zmarłych. Wydział ds. Miejsc Pamięci Narodowej za Granicą prowadzi wiele działań, których celem jest przywracanie tożsamości poległym na wojnie Polakom. Jednym z nich jest projekt *Zaginieni, ale nie zapomniani żołnierze Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie*, który ma na celu przywracanie nazwisk na grobach nieznanym żołnierzom Wojska Polskiego położonych w Europie Zachodniej (Francja, Belgia, Holandia, Niemcy, Włochy). Pracownicy Wydziału oraz eksperci Ministerstwa prowadzą kwerendy i badania historyczne. Dzięki współpracy ze specjalistami odbywają się prace terenowe mające na celu pobieranie materiału niezbędnego do przeprowadzenia genetycznych badań porównawczych. Zidentyfikowano już wiele nieznanymi pochówków żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych.

Niezwykle istotnym obszarem prac Wydziału są sprawy związane ze Zbrodnią Katyńską. Tą tematyką pracownicy zajmują się w sposób ciągły, kontynuując wieloletnie działania Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Obecnie zakończyły się prace nad stroną internetową poświęconą Ofiarom Zbrodni Katyńskiej oraz historii budowy polskich cmentarzy wojennych w Katyniu, Miednoje, Charkowie i Kijowie-Bykowni. Jej uruchomienie nastąpi jesienią 2020 r. w roku 80. Rocznicy Zbrodni Katyńskiej i 20. Rocznicy otwarcia cmentarzy w Charkowie (17 czerwca), Katyniu (28 lipca) i Miednoje (2 września). Strona przedstawia m.in. stan prac nad ustaleniem danych

ofiar zbrodni katyńskiej. Badania te dotyczą zwłaszcza ofiar upamiętnionych na otwartym 12 czerwca 2012 r. cmentarzu w Kijowie-Bykowni. W planach jest także wydanie Księgi Cmentarnej tej nekropolii. Z zasobów ewidencyjnych Wydziału, zgromadzonych na potrzeby tematyki katyńskiej, korzystają również inne instytucje, którym przekazywane są dane identyfikacyjne ofiar. Kolejnym projektem będzie serwis internetowy poświęcony polskim cmentarzom wojennym z okresu wojny polsko-bolszewickiej.

W porozumieniu z placówkami konsularnymi RP organizowane są jednorazowe oraz coroczne uroczystości na polskich cmentarzach wojennych lub w miejscach masowych mordów na Polakach w czasie II wojny światowej. Prowadzenie szkoleń w Akademii Dyplomatycznej dla pracowników polskich konsulatów i ambasad ma dla nas szczególne znaczenie, gdyż sprawowanie opieki nad polskimi grobami wojennymi za granicą nie byłoby możliwe bez współdziałania z polskimi służbami dyplomatycznymi. Współpracujemy również z partnerami zagranicznymi, wśród których należy wymienić: Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. (Niemcy), Commonwealth War Graves Commission (Wspólnota Narodów). Commissariato Generale per le Onoranze ai Caduti (Włochy), L'Office National des Anciens Combattants et Victimes de Guerre (Francja) oraz partnerami krajowymi: Fundacją „Polsko-Niemieckie Pojednanie”, Pomorskim Uniwersytetem Medycznym w Szczecinie czy Instytutem Pamięci Narodowej.

W tak krótkim tekście trudno opisać wszystkie cele i zakończone bądź obecnie realizowane projekty. Warto podkreślić, że praca związana z opieką nad polskimi grobami wojennymi stanowi duże wyzwanie, a jej efekty dają olbrzymią satysfakcję. Każdy odnaleziony grób, każde przywrócone zbiorowej pamięci nazwisko są niewątpliwym sukcesem i powodem do dumy. Różnorodność kulturowa krajów, w których działamy sprawia, że inaczej pracuje się z partnerami w Niemczech czy Holandii, a inaczej w Tanzanii czy Indiach. Jeszcze inaczej praca wygląda w państwach dawnego bloku wschodniego, gdzie zderzamy się z ciężącą nad tym zagadnieniem polityką historyczną.

PRACE DOKUMENTACYJNE I INWENTARYZACYJNE ORAZ PROJEKTY KONSERWATORSKIE DEPARTAMENTU

Prace dokumentacyjne i inwentaryzacyjne to istotny element ochrony polskiego dziedzictwa rozproszonego za granicą. Departament ze szczególną troską prowadzi kompleksową dokumentację znajdujących się za wschodnią granicą zabytków kultury polskiej lub związanych z Polską. Zajmuje się odnajdywaniem poloników w zasobach muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych oraz inwentaryzacją zabytków – w tym sepulkralnych. Z jednej strony działania te mają na celu odtworzenie stanu z przeszłości („jak było” np. w 1939 r.), z drugiej zaś uzyskanie wiedzy o aktualnym stanie („jak jest dziś”), z uwzględnieniem obecnego miejsca przechowywania lub stanu zachowania poszczególnych obiektów. Konsekwentnie prowadzone prace doprowadziły do powstania jednego z największych w Polsce i stale aktualizowanego repozytorium, gromadzącego wiedzę na temat zabytków kultury materialnej na

wschodnich ziemiach dawnej RP. Dane dotyczące obiektów architektury, ruchomości i cmentarzy gromadzone były według jednolitego schematu, w ramach którego wykorzystuje się karty inwentaryzacyjne (obecnie przeszło 45 000), różnorodnej proveniencji zdjęcia (obecnie ok. 30 000) i materiały ikonograficzne, kopie archiwaliów, opinie i dokumentacje konserwatorskie, specjalistyczne ekspertyzy i opracowania.

Od połowy lat 90. XX w. działaniem priorytetowym ministerstwa kultury było organizacyjne, a przede wszystkim finansowe wspieranie projektów konserwatorskich podejmowanych głównie przez stowarzyszenia i fundacje pozarządowe oraz instytucje kościelne w wybranych, szczególnie cennych zabytkach na terytoriach Białorusi, Litwy, Łotwy, Mołdawii oraz Ukrainy. Dekady systematycznej, celowej degradacji zdecydowały o pilnym zaangażowaniu się w prace interwencyjne i ratunkowe. W latach 2015–2019 konserwatorskie, realizowane w obiektach zabytkowych na historycznych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej uzyskały ze środków z programu MKiDN dofinansowanie w łącznej kwocie niemal 18 000 000 złotych. Ze względu na skalę zaangażowanych środków szczególnie widoczne są prace konserwatorskie nad zabytkami Lwowa – prowadzone we współpracy Departamentu z tamtejszymi władzami miejskimi – oraz wieloletni projekt rewaloryzacji kolegiaty św. Wawrzyńca w Żółkwi¹². W ostatnich latach znaczącej intensyfikacji uległa również współpraca ze stroną litewską (Departamentem Dziedzictwa Kulturowego przy Ministerstwie Kultury Republiki Litewskiej) w sferze ochrony wspólnego dziedzictwa kulturowego – zabytków sztuki sakralnej Wilna.

Promocja i popularyzacja wiedzy

Istotnym komponentem działań Departamentu była w ostatnich latach promocja spuścizny kulturowej poza krajem i popularyzacja wiedzy na temat Polski. Środki finansowe, zarówno z budżetu Departamentu, jak i programu MKiDN, umożliwiły organizację wielu konferencji naukowych, wystaw i szkoleń, a także edycję znaczących publikacji poświęconych różnorodnym aspektom dokumentacji i rewaloryzacji polskiej spuścizny kulturowej i historycznej. Wyniki prac mających na celu ochronę wspólnego dziedzictwa kulturowego opublikowano w seriach wydawniczych *Materiały i Dokumenty*, *Wspólne Dziedzictwo* oraz *Poza Krajem*.

Do szczególnej formy działań promocyjnych i edukacyjno-popularyzatorskich należała koordynacja projektów związanych z powołaniem placówek muzealnych upamiętniających wybitne postaci polskiej kultury związane z Kresami. W 2004 r. doszło do otwarcia Muzeum Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu (największego projektu polskiego muzealnictwa zrealizowanego za granicą), a w 2015 r. Muzeum Josepha Conrada-

12 Zob. J. Smaza, *Studenckie praktyki w Żółkwi*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 1998, 4(10); J. Petrus, *Powojenne losy obrazów z kościoła kolegiackiego w Żółkwi*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2013, 1(74)-4(77); P. Sadlej, *Konserwacja Bitwy pod Wiedniem i Bitwy pod Parkanami*, „Cenne, Bezcenne/Utracone” 2013, 1(74)-4(77).

Korzeniowskiego w Berdyczowie. Wiele inicjatyw muzealnych znajduje się w trakcie prac koncepcyjnych (Muzeum Ferdynanda Ruszczyca w Bogdanowie na Białorusi) lub nadal oczekuje na sprzyjający klimat (Muzeum Bruno Schulza w Drohobyczu).

Obecnie najważniejszymi wyzwaniami w obszarze ochrony dziedzictwa kulturowego historycznych ziem wschodnich dawnej RP są: digitalizacja posiadanych materiałów inwentaryzacyjnych i dokumentacyjnych (a w dalszej perspektywie ich udostępnienie) oraz opracowanie i wdrożenie kompleksowej strategii ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego za granicą.

PODSUMOWANIE

Portret młodzieńca, Raffaello Santi – najbardziej poszukiwana polska strata wojenna, www.dzielautracone.gov.pl

Działania Departamentu Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Strat Wojennych są interdyscyplinarne, i wieloaspektowe. Obejmują swym zasięgiem terytorialnym niemal całą Europę i wybiórczo niektóre kraje na pozostałych kontynentach. Trudno wymienić wszystkie liczne projekty, którymi zajmuje się Departament. Przedstawione w artykule działania dają jedynie pobieżny wgląd w jego codzienną aktywność. Warto podkreślić, że siłą Departamentu jest praca zespołowa w poszczególnych Wydziałach, a także wytrwałe dążenie do starannie wyznaczonych celów. Gdy piszemy ten artykuł, w Polsce i na świecie panuje pandemia. Mimo stale zmieniających się okoliczności, nie ustajemy w naszej misji. Praca, którą wykonujemy, daje nam ogromną satysfakcję. Chociaż czasem jej efekty długo nie są widoczne, to niestrudzenie na każdy

z nich pracujemy i pozostajemy „na tropie”, tak jak w przypadku *Portretu młodzieńca* Rafaela.

Dzięki stałej współpracy Departamentu ze stowarzyszeniami, fundacjami, instytucjami, polskimi placówkami dyplomatycznymi, partnerami lokalnymi, instytucjami zagranicznymi oraz z prywatnymi osobami, które często dzielą się z nami swoją pasją, wiedzą oraz badaniami, możemy skutecznie działać na polu restytucji i szeroko rozumianego przywracania pamięci. Wszystkim naszym partnerom bardzo dziękujemy.